

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПОЕЗІЇ ЗБІГНЄВА ГЕРБЕРТА

У статті досліджено, виявлено і проаналізовано феноменологічне підґрунтя поезії Збігнева Герберта. На основі вивчення окремих творів автора продемонстровано вплив філософії літератури Романа Інґардена на світоглядну позицію Збігнева Герберта. Акцентовано увагу на тому, що на різних етапах своєї поетичної творчості автор перебуває під впливом феноменологічної версії Інґарденової філософії, яку можна визнати найхарактернішою для феноменології в літературознавстві.

Ключові слова: феноменологія, інтенційна реальність, епістемологія, онтологія, сприйняття, знак, особа, предмет.

В статье исследованы, выявлены и проанализированы феноменологическое основание поэзии Збигнева Герберта. На основе изучения отдельных произведений автора продемонстрировано влияние философии литературы Романа Ингардена на мировоззренческую позицию Збигнева Герберта. Акцентируется внимание на том, что на разных этапах своего поэтического творчества автор находится под влиянием феноменологической концепции Ингарденовой философии, которую можно признать характерной для феноменологии в литературоведении.

Ключевые слова: феноменология, интенциальная реальность, эпистемология, онтология, восприятие, знак, лицо, предмет.

The following article deals with the phenomenological basis of Zbignev Herbert's poetry. The influence of Roman Ingarden's philosophy on the author's outlook was shown through the analysis of some of his works. It is also stressed that on different stages of his poetic work the author was influenced by the phenomenological version of Ingarden's philosophy which can be called the most characteristic of the phenomenology in literary criticism.

Key words: phenomenology, intentional reality, epistemology, ontology, perception, sign, person, object.

Із метою виявлення специфіки феноменологічного підґрунтя поезії Збігнева Герберта, доцільно простежити, як слід читати лірику Герберта в контексті таких творів, як, наприклад, «Спір про існування світу» та «Книжечка про людину» Романа Інґардена чи «Феноменологія сприйняття» Моріса Мерло-Понті, а також визначити, чи взагалі поезія Герберта прочитується в цьому контексті. Ми з легкістю, із чистим сумлінням могли б говорити про інтелектуальність його поезії і застосувати метод літературної компаративістики. З іншого боку, ми знаємо, що названі автори, окрім свідомо застосованої форми, трактували свої праці як дискурс літературознавчо-філософський і не були в своєму виборі відособлені.

Завдяки вміщеному в центрі поетичного всесвіту Герберта трагічного досвіду епохи й людини, буде здійснено спробу побачити в його творах нові теми, відмінні від традиційної ієрархії цінностей. Така спроба матиме на меті передовсім осмислити концепцію реінтерпретації творчості Герберта, не оминаючи акцентів, що стосуються міцного її зв'язку

з життєвими переживаннями та досвідом автора, з його інтенцією переосмислення суті творчості через почуття необхідності зведення порохунків із недалеких ідеологізованих минулим у літературі, через рефлексивне мислення та креацію мегаобразу митця, котрий є радше філософом буття, аніж поетом «чистого мистецтва». Ця робота запропонує осмислення підходу Герберта як філософа до тих чи інших суперечностей, неоднозначностей, стереотипів.

Про Герберта писали всі найвідоміші польські літературні критики й літературознавці, а також європейські й американські. Бібліографія критичних праць, присвячених автору Пана Когіто, багаточисельна¹. Проте в Україні творчість цього великого поета маловивчена. Метою даної статті є виявлення, дослідження, систематизація та інтерпретація феноменологічних аспектів лірики Збігнева Герберта.

Лірика Герберта часто насичена цитатами й алюзіями з філософських текстів, запозиченими постатями і концепціями, термінами і назвами. Відмінність підходу автора полягає в порушенні

філософських питань, а не сполучень образів, які ці загадки породжують. Тому це вже не суто літературне творіння. Звернення Герберта до топосів, архетипів чи до значимих постатей філософії – зміщення акцентів. Не зрікаючись поетичної форми, поет вдається до філософської відповіді. Так виникає хисткість статусу образів, що є одночасно літературним і філософським явищем. Часом більше філософським, ніж у багатьох інших сучасних поетів. Адже настає перехід від мислення образами (символами) до мислення поняттями, до чистої думки (*logos*). Це зауважив Генрик Ельзенберг, коментуючи в листі до Герберта надісланий йому вірш «Trzcina» («Тростина»), який є прикладом того, як поетичною може бути сама мисль, думка (не «помисл», а власне мисль «mysl») у значенні *stricto*.

Різниця між митцем і філософом у підході до філософії полягає в основному у тому, що окреслена філософська концепція інспірує митця, коли той намагається будувати своє власне бачення світу (світогляд). Відтак, митець черпає радше з відповідей, які дав філософ. Для філософа, натомість, найважливіші ті питання, які поставив інший митець, а не розв'язання проблеми як такої. Йдеться про розмову і пошук власного розуміння, а не про кінцеву формулу. Важливою є загадка, досліджувана багатьма мислителями, а не можлива система. Немає значення також і часова віддаленість (філософія і мистецтво в розумінні Томаса Стернза Еліота існують одночасно і є тим самим). Такою є власне позиція Герберта.

Глибока освіченість Збігнева Герберта часом впливає на те, що в його творах неможливо віднайти конкретну інспірацію. Деякі поезії є малими філософськими трактатами, як наприклад, вірш «Дотик» (у збірці «Пан Когіто» чи не кожна поезія є прикладом цього), який у віршованій формі розважає над класичною проблемою епістемології (вірніше: над питанням цінності чуттєвого пізнання) і презентує власну концепцію, а не ілюстрації відомої філософської тези. Це – свідомо поетична свобода, своєрідна визволеність, що має право на реалізацію. У цьому сенсі Герберт справжній митець, але митець *cogito*, котрий сумнівається, бо за своєю суттю він прагматик, скептик.

Вплив філософських ідей певних її представників на світогляд Герберта неможливо заперечити. Своє ставлення цієї проблеми поет демонструє у вірші «Urgawa filozofii» («Виходжування філософії») із збірки «Струна світла»:

*wymyśliwem w końcu słowo byt
słowo twarde i bezbarwne
trzeba długo żywymy rękami rozgarniać ciepłe liście
trzeba podeptać obrazy
zachód słońca nazwać zjawiskiem
by pod tym wszystkim odkryć
martwy biały filozoficzny kamień²*

Розглядаючи цей фрагмент крізь призму філософії Ніцше, можна припустити, що він є продовженням творення метафізичних образів світу «малого творця», у контексті томізму – це свідчення про непорушність загальноприйнятих істин, встановлених норм. Перенесений на площину «Спору про існування світу»

Інгардена, сприймається, як спроба досягнути суть речей, не нівелюючи при цьому їх значень. Це – спроба відхилення завіси на питання встановлення міцних зв'язків епістемології та онтології. За словами французького феноменолога Моріса Мерло-Понті: «Один феномен запускає інший – не об'єктивною ефективністю, подібною тій, що запускає природні події, але завдяки сенсу, що надає йому, таким чином – є певний сенс буття, що спрямовує рух феноменів замість того, щоб бути присутнім в експліцитній формі у кожному з них на кшталт діючої причини» [3, с. 71]. Натхненні пошуки таких форм не спотворюють метафізичної суті речей, є вагомою складовою творчої палітри поета-митця. Розглянувши весь творчий доробок Герберта як цілісність, можна доглядити автора на межі внутрішнього конфлікту протилежностей: впевненість і невизначеність, судженням і переживанням, розумінням і прозорістю семантичною чи метафористичною. Будучи поетом конкретного, Герберт ніколи не відмовляється від емоцій, а навпаки, знаходить у них джерело своїх інтелектуальних пошуків. Про такий вид сприйняття дійсності Моріс Мерло-Понті зауважує: «Сприйняття розкривається назустріч речам. Це означає, що воно зорієнтовано як своєю метою якоюсь *істиною-в-собі*, в якій міститься підстава всіх видимостей» [3, с. 75]. У одному із листів до польського філософа, друга та вчителя Генрика Ельзенберга, Герберт пише: «...все ж таки кожна думка має своє коріння у почуттях, і за цим пізнається, на скільки вона є цінною і важливою»³ [5, с. 31]. Безперечно, у цих рядках відчувається вплив концепції феноменології. Ще одне підтвердження такої позиції можна побачити в уривку з власної передмови Герберта до одного з видань поезій: «найбільше в сучасній поезії мені подобаються вірші, в котрих бачу те, що назвав би семантичною прозорістю (термін запозичений у Гуссерля). Ця семантична прозорість є власністю знаку і полягає в тому, що при її використанні, увага зосереджена на представлений предмет, а сам знак уваги на собі не зосереджує. Слово – це вікно, відкрите в реальність» [7, с. 8]. Такі думки поет міг почерпнути лише в Інгардена, лекції якого слухав у Ягеллонському університеті міста Кракова по війні. Ведучи гостру дискусію із представниками львівсько-варшавської школи, а особливо з Айдукевичем, Інгарден стверджував, що пізнавальна діяльність може існувати поза мовним актом. Ці типи своєрідної безпосередньої пізнавальної діяльності не завжди звербалізовані. «Роль феноменолога, – зауважує Інгарден – полягає в тому, щоб довести читача до місця, де речі самі говорять за себе» [9, с. 127]. Потрібно підібрати відповідні слова і терміни, щоб навести реципієнта на мислення аналогічне авторові. За Інгарденом: «Читання приводить нас до джерела, до самого твору. (...) Можна твердити, що пізнання твору під час читання, в якому встановлюються спершу його окремі частини, є тільки початком, підготовкою до пізнавальних операцій зі самим твором, які потім слід зробити» [1, с. 204].

Немає сумніву, що Герберт зіткнувся із концепцією Романа Інгардена безпосередньо. Філософський підхід

науковця до стану речей глибоко вразив майбутнього поета і перейшов у світоглядну позицію, оскільки відкривав шляхи вилування його первинної внутрішньої інтуїції, його єству, його суті. У листі до Ельзенберга з іронією пише: «у цій шарпаніні і плутаніні є місце пошуку філософії аутентичної, котра впливає з найглибших переживань. І не важливо, чи є пізнанням правди (з огляду на це я скептик), а що філософія робить з людиною» [5, с. 33]. Зміст своїх рефлексій на тему «що філософія робить з людиною» Герберт розкриває в есе «Душечка» із «Лабіринт над морем», надаючи їм глибинного змісту співвідношення із всією культурою: «Факт, що невизначеність по відношенню до шедеврів, я вважаю цілком звичайним. Добрим правом шедеврів є здатність руйнувати нашу зарозумілу впевненість і ставити під сумнів нашу вагомість. Вони були частиною моєї реальності, розпоряджалися мовчанням, припиненням мишачої суєти навколо справ неважливих і дурних (...) Якщо це можна назвати угодою, то ця угода найвигідніша з усіх можливих. Навзаєм, за смиренність і утіху – дали мені «мед і світло», чого я не в стані створити (...) Я завжди прагнув, щоб не покидала мене віра в те, що великі творіння духу є об'єктивніші за нас. І вони будуть нас засуджувати. Хтось справедливо сказав, що не тільки ми читаємо Гомера, споглядаємо фрески Джотто, слухаємо Моцарта, але й Гомер, Джотто і Моцарт приглядаються, прислухаються до нас і підтверджують наше марнославство і глухість» [4, с. 64].

Ці рядки звучать аналогічно до думок Інгардена, викладених у «Книжечці про людину»: «Не лише наші творіння є нашими нащадками, але певним чином, і ми стаємо, так би мовити, нащадками наших творінь. Певного разу, створивши їх і спілкуючись із ними, вже не зуміємо так жити і бути такими, як раніше, бо змінюємось тілесно і духовно, під впливом створеного нами ж світу наших творів (...) І, якщо наші твори є високовартісні, гарні, духовно багаті, шляхетні і мудрі, то – добрішаємо, а коли несуть сліди зла, сліпоти, безсилля хвороби чи божевілля – стаємо гіршими, убогими, слабкими і хворими. Якщо творіння наших (...) не зуміємо (...) належно зрозуміти і відати справедливості в наших почуттях, якщо не доростаємо до їхньої субтельності чи напруги (...), тоді відчуваємо, як неминуче падаємо нижче власного рівня, наших можливостей, нашої найглибшої істоти: перестаємо бути тими людьми, що їх створили і були гідними їх» [8, с. 36-37]. Отже, продовжуючи думку Інгардена про розуміння істоти мистецтва, Герберт намагається довести, що важливим є не тільки вплив творів мистецтва на розвиток людини, а й рівень їхнього сприйняття людиною. Не змігши *дорости* до шедеврів, людина опускається нижче своєї сутності. Факт трактування деяких творів поета в контексті філософської дискусії із великим феноменологом – дискусії метафізичної, онтологічної, епістемологічної, естетичної і навіть етичної – не є безпідставним, проте жодного разу прізвище Інгардена Гербертом не згадано.

У творчому доробку поета простежується присутність як матеріального (столік, камінь, кістка), так і духовного (Біблія, міфологія, література, творіння мистецтва). Втеча до світу конкретних речей – своєрідний засіб захисту від ідеології, штучно створеної реальності, збереження національної культури, основною функцією якої Герберт вважав «створення цінностей для котрих варто жити» [6, с. 54], і можливо, навіть померти. У цій думці поета звучить аналогія із Ніцше і Ельзенбергом. Та найглибше відчувається співвідношення із есе Інгардена «Людина і Природа» («Книжечка про людину»: «Людина перебуває на межі двох сфер буття: Природи і специфічно людського світу, без котрого не може існувати, та цього світу недостатньо для її існування, і світ не може його гарантувати. Тому людина змушена жити як складова Природи, та завдяки своїй особливості переходить її межі, але ніколи не може повною мірою заспокоїти потребу буття людиною.

Така трагічна доля людини. Та власне в цьому проявляється справжня людська істота: його геніальність і довершеність його буття» [8, с. 18]. За Інгарденом, до спостереження вищості людини над природою можна дійти двома шляхами: як пізнання власної суті і суті природи, та, як реалізація через перемоги і падіння цінності Добра і Зла, котрі будучи елементами інтенційної реальності, несуть людині відчуття реальності вищої, ніж світ самої Природи. Розуміння цінностей добра і зла, їх реалізація в реальному світі у вірші «Балада про те що не гинемо» Герберта, набуває глибинного значення та реалізується у змалюванні сили людського духу, і, як наслідок, впевненості, що людське життя не даремне:

*Którzy o świcie wypłynęli
ale już nigdy nie powrócą
na fali ślad swój zostawili –*

*w głąb morza spada wtedy muszla
piękna jak skamieniałe usta*

*ci którzy szli piaszczystą drogą
ale nie doszli do okiennic
choć już dachy było widać*

w dzwonie powietrza mają schron⁴

Розглядаючи поетичний твір «Хотів би описати», у контексті наведеної цитати з Інгардена, можна знайти яскраво виражені аналогії, одна із яких – прагнення поета показати себе безпосередньо:

*radość lub smutek
ale nie tak jak robią inni
sięgając po promienie deszczu lub słońca⁵*

Типовим для поезії Збігнева Герберта є представлення людини, що існуючи на межі двох світів, перебуває в постійній боротьбі з собою. Ця боротьба духовного і тілесного безперервна. Перебуваючи в полоні фізико-біологічного світу і не мислячи себе без нього, людина все ж таки прагне перерости його, вирватися. Цей акт так званої *ілюзії свободи*, що насправді полягає в поєднанні сфер, відбувається у свідомості людини, котра, перебуваючи в активному стані, постійно контролює дуалістичність своєї вдачі. У

пасивному стані, стані сну, внутрішня боротьба людини нівелюється, а сама людина потрапляє в безпелаяційний полон Природи. З прагненням виразити свої емоції людина мусить звернутися до природи («aby powiedzieć – kocham / biegam jak szalony / zrywając naręcza ptaków / i tkliwość moja / która nie jest przecież z wody / prosi wodę o twarz»), щоб поєднати в слові дві свої натури. У свідомості ліричного героя сплуталося те, що великою розумовою працею поділено на *особу* і *предмет*. Герберт торкається межі можливостей філософії, межі можливостей перебування у світі, створеному власною свідомістю, де почувається неспокійно через постійну внутрішню тривогу.

Існує ймовірність, що на створення вірша «Хотів би описати» надихнуло полотно Каземира Малевича «Чорний квадрат», під впливом якого перебувало чимало митців ХХ століття. Чорний квадрат, у якому вкладено сентенцію емоції, символізує чисті, безкомпромісні, ідеальні почуття на білому тлі душевної пустки. Це супрематизм духовного і його доміантність над матеріальним. У чорному квадраті Малевича закладено ідею того, що неможливо досягнути думкою у сфері людського буття та поза нею. Поєднання протилежних кольорів на полотні великого митця вказує на співіснування двох протилежних стихій в одному цілому. У Герберта це представлено по-іншому. Його почуття не мають статус ідеальних, а перебувають під впливом зовнішніх чинників.

Сліди творчої дискусії із Малевичем та Інгарденом знаходимо також у вірші «Ескіз предмета», де поет прирівнює чорний квадрат до «простої елегії», «чоловічого жалю», котрі несуть у собі чисті почуття.

*zaznacz miejsce
gdzie stał przedmiot
którego nie ma
czarnym kwadratem⁶*

Образом-концептом цього поетичного твору виступає «предмет якого немає», що набуває філософського, метафоричного та символічного змісту. Поль Рікер із

феноменологічної позиції називає його «символ без символу; особливий спосіб розуміння» [10, с. 15]. З огляду на концепцію Інгардена, суть предмета можна визначити як сукупність його властивостей, котрі, будучи не самостійними, кумулятивно творять одну цілість, без чого предмет не був би предметом певного виду. Отже, суть предмета – це не лише назва, поняття, а й якості, якими він наділений, що становлять глибинну його структуру. У цьому контексті слід прочитати вірші «Камінчик» та «Дерев'яна кісточка» із цієї ж збірки. За Гербертом, основними засобами пізнання світу, а отже і предмета як його складової, є погляд і дотик. Можна вважати, що визначення: «najpiękniejszy jest przedmiot / którego nie ma», стосується предмета, якого неможливо побачити і пізнати емпірично. Це спроба експозиції предмета в його ідеалі, поза прагматичністю та ілюзорністю. У Інгардена сукупність та співіснування властивостей предмета – це ідеї, та в основу його онтологічної філософії, представленій у «Спорі про існування світу», лягли первинні поняття чистої якості та чистої можливості, до котрих людина йде шляхом спостереження, трансформації та синтезу, що приводить до «відкриття» предмета. Цей складний внутрішній процес символізує власне «чорний квадрат», котрий позначає місце «предмета котрого нема».

Поезії Герберта властива смерть слів, їх втеча від методичної брехні. Герберт прагне до відродження мови, до надання їй чистоти, першоджерельності. Прагне цього для того, аби мова знову стала засобом міжкультурної комунікації, пізнання світу. Джерелами поезики Герберта слугують еліптичність, ерудованість мови, захопленість мовчанням, чистота і прозорість мови. Спостерігається потужний вплив феноменологічної концепції Романа Інгардена на всіх етапах творчості Збігнева Герберта. З упевненістю можна сказати: без Інгардена не було б Герберта, такого справжнього, вникливого та чутливого, заглибленого в суть речей та їх істоту.

¹ Barańczak S. : Uciekinier z utopii (o poezji Herberta). Wrocław 1994. Brzozowski J. : Antyk Herberta, w : Poznanie Herberta 2, wybór i wstęp A. Franaszek. Kraków 1999. Brzozowski J. : «Pan Cogito» Zbigniewa Herberta. Warszawa 1991. Dedeciusz K. : Uprawa filozofii. Zbigniew Herbert w poszukiwaniu tożsamości, w : Poznanie Herberta, red. A. Franaszek. Kraków 1998. Drzewucki J. : Akropol i cebula (o Zbigniewie Herbercie). «Tikkun». Warszawa, 2004, s.29. Franaszek A. : Ciemne źródło (o twórczości Zbigniewa Herberta). Londyn 1998. Kaliszewski A. : Gry pana Cogito. Wyd. I. Kraków 1982. Kornhauser J. : Uśmiech Sfinksa (o poezji Herberta). «Wydawnictwo literackie» Kraków 2001. Kornhauser J. : Herbert z odległej prowincji. «Nowy wyraz» 1973 nr ½. Łukasiewicz J. : Z. Herbert. Wrocław, 1968. Łukasiewicz J. : Poezja Zbigniewa Herberta, Warszawa 1995. Libera A. : Traktat Zbigniewa Herberta. «Literatura» 1974 nr19 s.10. Mikołajczyk M. : W cieniu heksametru, Zielona Góra 2004, s. 104. Mociąg W. : O poezji Zbigniewa Herberta W. «Polska Akademia Nauk» oddział w Krakowie 1986. Przybylski R. : Między cierpieniem a formą; [w tenże] To jest klasycyzm. Warszawa 1978. s. 146-149. Rafalska B. : Noblisci o Herbercie // Gazeta Lwowska. 1998. № 14 (177). 14 sierpnia. S. 4. Taranienko Z. : Rozmowy z pisarzami. Warszawa, 1986. S. 432. Trznadel J. : Hańba domowa. Rozmowy z pisarzami. Wydawnictwo «Test», Lublin 1990.

² Тут переклад мій. – Р.М.
*настанок видумав я слово буття
слово тверде і безбарвне
треба довго живими руками розгрібати тепле листя
треба потоптати картини
захід сонця назвати явищем
щоб під усім цим відкрити
мертвий білий філософський камінь*

³ Тут і далі пер. з польськ. мій – Р.М.

⁴ Тут і далі цитата за виданням: Герберт З. Поезії : [текст] / З. Герберт ; [пер. укр. мовою В. В. Дмитрука]. – Львів : Каменяр, 2007. – 641 с.

*Ті що у досвіт впливали
але не вернуться ніколи
свій слід залишили на хвилях –
тоді спада в глиб моря мушля
прекрасна як вуста камінні
ті що пливли піщаним шляхом
та не змогли дійти до вікон
хоча дахи вже було видно –
в дзвоні повітря мають сховок [2, с. 85]*

⁵ *радість чи смуток
але не так як це роблять інші
сягаючи по промені дощу або сонця [с. 103]*

⁶ *познач місце
де був предмет
якого немає
чорним квадратом [с. 208]*

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [упорядкув., передм. і прим. М. Зубрицької]. – Львів : Літопис, 2002. – С. 173–205.
2. Герберт З. Поезії : [текст] / Збігнєв Герберт ; [перекл. з польської В. В. Дмитрука]. – Л. : Каменяр, 2007. – 641 с.
3. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття : [монографія] / Моріс Мерло-Понті ; [перекл. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка]. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – 552 с.
4. Herbert Z. Duszyzyczka / Zbigniew Herbert // Labirynt nad morzem. – Warszawa : Fundacja Zeszytów Literackich, 2000. – 209 s.
5. Herbert Z., Elzenberg H. Korespondencja / Zbigniew Herbert, Henryk Elzenberg. – Warszawa : Fundacja Zeszytów Literackich, 2002. – 246 s.
6. Herbert Z., Miłosz Cz., Korespondencja / Zbigniew Herbert, Czesław Miłosz. – Warszawa : Fundacja Zeszytów Literackich, 2006. – 297 s.
7. Herbert Z. Poezje / Zbigniew Herbert. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1998. – 650 s. – (Kolekcja Poezji Polskiej XX Wieku).
8. Ingarden R. Książeczka o człowieku / Roman Ingarden. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1973. – 190 s.
9. Ingarden R. Spór o istnienie świata: Ontologia egzystencjalna / Roman Ingarden // Diela filozoficzne. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 256 s.
10. Ricouer P. Symbol daje do myślenia / Paul Ricouer // Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawa o metodzie / [wybór oprac. St. Cichowicz, tł. E. Beńkowska, H. Bortowska i in.]. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – S. 62–80.

© Манько Р. М., 2012

Дата надходження статті до редколегії 13.05.2012 р.